

ПРАЦЯ ПРО УКРАЇНСЬКУ МОВУ В ОСОБИСТІЙ БІБЛІОТЕЦІ КАРЛА МАРКСА

Протягом свого життя Маркс зібрав величезну особисту бібліотеку, яка була важливою підмогою в його повсякденній творчій роботі. Тут було чимало російських видань з історії, економіки, політики, твори російської публіцистики й белетристики. Друзі з Росії — М. Ф. Данієльсон, П. Л. Лавров, М. М. Ковалевський, Л. М. Гартман — систематично постачали Марксу новинки російської наукової та художньої літератури, надсилали свіжі номери найбільш популярних журналів — «Вестник Европы», «Знание», «Отечественные записки», «Слово» та ін., окремі статті з періодичних видань.

В паперах Маркса зберігся складений ним список літератури, озаглавлений «Російське на моїй книжковій полиці»¹. Тут зафіксовано 115 назв, але, як свідчать численні згадки в листуванні Маркса та його кореспондентів, джерельні посилання в творах основоположника наукового комунізму, число опрацьованих ним російських видань було набагато більшим.

Увагу Маркса привертали також праці, авторами яких були відомі дослідники історії України — М. І. Костомаров, М. П. Драгоманов, С. А. Подолінський, О. Я. Єфименко. Окремі з цих праць Маркс законспектував², на примірниках інших видно сліди уважного читання у вигляді зроблених рукою Маркса поміток і відкреслень на полях, підкреслень у тексті³.

Вже після другої світової війни дуже небагато уцілілих після хазайнування гітлерівців у Німеччині книг з особистої бібліотеки Маркса були зібрані Центральним Комітетом Соціалістичної єдиної партії Німеччини і в 1960 р. передані у найбільше в світі архівосховище документів і матеріалів Маркса і Енгельса — Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС (тут вони становлять фонд № 1). До 150-річчя з дня народження К. Маркса науковці-марксознавці Німецької Демократичної Республіки підготували читачам чудовий подарунок, видавши в 1967 р. на високому бібліографічному і поліграфічному рівні докладний анотований покажчик книг, що збереглися, з особистої бібліотеки основоположників наукового комунізму⁴.

Сьогодні, очевидно, доводиться примиритися з думкою, що більша частина цієї бібліотеки загинула, і тому науковій ваги набуває

¹ Див.: В. Н. Котов і В. П. Козинець. К. Маркс, Ф. Енгельс про Росію та їх зв'язки з російськими революціонерами. Київ, 1962, стор. 40.

² Див.: Карл Маркс. Стенька Разин. «Молодая гвардия», 1926, № 1; В. Г. Сарбей, Е. С. Шаблиовский. Н. И. Костомаров в историографическом наследии Карла Маркса. «Вопросы истории», 1967, № 8.

³ Див.: Б. Николаевский. Русские книги в библиотеках К. Маркса и Ф. Энгельса. (Материалы для изучения их отношения к России). Архив К. Маркса и Ф. Энгельса, кн. 4. М.—Л., 1929.

⁴ Див.: Ex libris Karl Marx und Fridrich Engels. Schicksal und Verzeichnis einer Bibliothek. Berlin, 1967.

будь-яке документальне свідчення про книги, власником яких був Маркс. Адже такі свідчення розширюють наше уявлення про коло читачьких і дослідницьких інтересів Маркса, допомагаючи тим самим краще зрозуміти багатий різноманітний зміст його творчої спадщини. В цьому зв'язку неабияке значення має документ, одержаний з Німеччини ще до Великої Вітчизняної війни Інститутом Маркса—Енгельса—Леніна. Це «Список російських книг з особистої бібліотеки Маркса», який нині зберігається в науковому кабінеті К. Маркса і Ф. Енгельса Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Саме звідси нам і стало відомо, що Маркс мав у своїй бібліотеці відбиток великої за обсягом статті О. Я. Єфименко «Малорусский язык в народной школе», опублікованої в першому номері петербурзького журналу «Слово» за 1881 р. (у вищезгаданому спискові відбиток помилково датується 1879 р.).

Науковий, літературний і політичний журнал «Слово» (1878—1881 рр.), як і його прямий попередник — журнал «Знание» (1870—1877 рр.)⁵, належали до тих російських прогресивних періодичних видань, які були добре знайомі Марксу.

Як тільки в жовтні 1870 р. почав видаватися журнал «Знание», редакція його звернулася до Маркса з офіційним листом, в якому запрошувала до співробітництва⁶. Згадуючи про це запрошення в одному з листів до М. Ф. Даніельсона (1873 р.), Маркс пояснював, що у нього не знайшлося вільного часу для написання відповідних статей журналові «Знание» і з свого боку рекомендував до співробітництва там П. Лафарга⁷. В 1874 р. Даніельсон звернув увагу Маркса на працю «Економічна теорія Маркса», яку тоді розпочав друкувати журнал «Знание»⁸. Автором її був професор Київського університету М. І. Зібер, заслуги якого у популяризації марксистського економічного вчення спеціально відзначав Маркс у передмові до другого видання «Капіталу», яке вийшло у світ в 1873 р.⁹

Журнал «Знание» зазнавав жорстоких цензурних переслідувань і зрештою змушений був припинити своє існування. Продовжувачем його демократичних традицій став журнал «Слово». На сторінках цього видання Маркс ознайомився з працями Зібера — «Б. Чицерін contra К. Маркс», Даніельсона — «Нариси нашого пореформеного суспільного господарства»¹⁰. Редакція «Слова» теж запрошувала Маркса до співробітництва¹¹, готувала до друку статтю Лафарга «Рух поземельної власності у Франції», яка, правда, побачила світ у наступнику «Слова» після заборони останнього властями — журналі «Устои» (грудень 1881—1882 рр.)¹².

З листів російських кореспондентів Маркса, в яких згадується «Слово», привертає увагу датована Енгельсом 30 березня 1881 р. і адресована безпосередньо Марксові записка революціонера-народника Л. М. Гартмана (1850—1908 рр.).

Переслідуваний царським урядом, він потрапив у березні 1880 р. до Лондона і одразу ж почав налагоджувати особисті контакти з Марксом, якого шанобливо називав «великим учителем соціальних наук»¹³.

⁵ Див.: Русская периодическая печать (1702—1894). Справочник. М., 1959, стор. 527—528, 591—592.

⁶ Див.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия. М., 1967, стор. 180—181.

⁷ Там же, стор. 279, 281.

⁸ Там же, стор. 311.

⁹ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 20.

¹⁰ Див.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, стор. 366, 437.

¹¹ Там же, стор. 343—344.

¹² Там же, стор. 446, 453, 458, 762 (прим. 251); Русская периодическая печать (1702—1894), стор. 634.

¹³ К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, стор. 399.

Незабаром у Гартмана зав'язались дружні взаємини з Марксом і його сім'єю, що яскраво відбито в їх листуванні¹⁴.

Читаємо цей документ: «Дорогий пане Маркс! Сподіваюсь, що ти вже одержав «Слово» або одну із статей у ньому, яку я обіцяв тобі надіслати. Я просив пана Броше надіслати тобі цю статтю»¹⁵. Можна думати, що тут якраз і йдеться про названу вище статтю О. Я. Єфименко, надруковану в першому (січневому) номері «Слова». Адже більше немає жодного документального свідчення, яке б підтверджувало, що в бібліотеці Маркса були ще якісь інші відбитки статей зі «Слова». Вірогідність же того, що Маркс одержав від Гартмана саме відбиток статті Єфименко, посилюється тим, що обидва ці представники прогресивної, демократичної Росії були не тільки зв'язані спільним народницьким світоглядом, а й споріднені узами земляцтва.

Майже ровесники (різниця за віком становила лише два роки), Гартман і Єфименко народилися в Архангельській губернії. Активну громадську діяльність вони розгорнули в 70-х роках на півдні країни. Як учасник народницьких організацій Гартман з 1872 р. вів пропагандистську роботу в Таганрозі, Ростові, в Криму, на Кубані, а в 1879 р., зблизившись з керівниками «Народної волі» А. І. Желябовим та С. Л. Перовською, брав безпосередню участь в організації замаху на царя. Зазнавши невдачі, він змушений був рятуватися нелегальним виїздом за кордон¹⁶.

В 1872 р. після тривалих зволікань царські власті нарешті видали дозвіл на виїзд з Архангельської губернії Олександрі Єфименко разом з її тяжко хворим чоловіком Петром Єфименком — політичним засланим, активним учасником таємних революційних гуртків кінця 50-х — початку 60-х років на Україні. Протягом семи років подружжя у пошуках засобів до існування собі і своїм дітям поневірялось по різних місцях країни: побувало у Воронежі, Самарі, а в 1877 р. переїхало на Україну, де після дворічного перебування в Чернігові нарешті обрало постійним місцем проживання Харків¹⁷.

Єфименки потрапили на Україну в період надзвичайного посилення переслідувань царизмом української культури. Утиски були навіть законодавчо оформлені так званім Емським указом 1876 р., згідно з яким заборонялися друкування українських книжок і ввезення їх з-за кордону, організація театральних вистав та концертів з вживанням української мови¹⁸.

Остання була заборонена також в усіх ланках (від найнижчих до найвищих) народної освіти на Україні, що вело до суцільної неписьменності¹⁹. Саме це антинародне спрямування політики царизму в галузі освіти і культури на Україні затаврувала Єфименко у своїй статті «Малорусский язык в народной школе», відбиток якої поповнив російський відділ Марксової бібліотеки.

Стаття Єфименко була рішучою науково обґрунтованою вимогою до царського уряду відкрити двері українській мові в народну школу. В своїх твердженнях авторка спиралася на власний досвід учителювання в початкових школах Архангельської губернії, де у викладанні доводилось брати до уваги досить значні мовні особливості місцевої

¹⁴ Див.: К. Маркс, Ф. Энгельс и революционная Россия, стор. 426—429, 432—433, 444—445, 448—450.

¹⁵ Там же, стор. 444.

¹⁶ Див.: Деятели революционного движения в России. Библиографический словарь. Том III. Восемьдесятые годы. Вып. II. М., 1934, стор. 733—736.

¹⁷ Див.: П. Г. Марков. А. Я. Ефименко — историк Украины. К., 1966, стор. 18—20; О. Ф. Скакун. Исторические взгляды А. Я. Ефименко (автореферат кандидатской диссертации). Харьков, 1968, стор. 10.

¹⁸ Див.: Історія Української РСР у двох томах, т. I. К., 1967, стор. 455.

¹⁹ Там же, стор. 455—456.

говірки, а також на висловлювання видатних представників прогресивної вітчизняної педагогічної думки — К. Д. Ушинського, В. І. Водовозова, М. Х. Весселя та деяких визначних зарубіжних авторитетів у галузі педагогіки. Вона нагадала офіційну письмову вимогу педагогів київського учбового округу (1862 р.) про застосування в народній школі на Україні української мови як мови викладання всіх навчальних предметів.

Спростовуючи «мало ґрунтовні запевнення розв'язних наїзників у публіцистиці, що малоросійська мова є ніщо інше, як обласна говірка, *patois* і, як така, не має, буцімто, якихось прав на самостійне існування»²⁰, Єфименко підкріплює свої позиції в полеміці свідченнями визначних учених-філологів як вітчизняних, так і зарубіжних. В цьому зв'язку в статті згадані знайомі Марксу імена Шлейхера, Міклошича, Грімма, а також імена Максимовича, Житецького, Огоновського. Авторка викриває демагогію присяжних охоронців режиму царського самодержавства, які всіляко розписували у найпохмуріших фарбах мниму перспективу розпаду держави внаслідок українського «сепаратизму», розвитку якого нібито сприятиме запровадження в народній школі української мови.

Неспроможність цих злісно упереджених вигадок Єфименко переконливо доводить спеціальним екскурсом в історичне минуле, яке показує, що народні маси України, незважаючи на посилення законодавчо закріпленого царизмом кріпосницького гніту, залишились вірними союзу з Росією і будь-які зрадницькі спроби розірвати цей союз завжди розбивалися активним чи пасивним опором мас²¹. Що ж до української школи з нерідною мовою навчання, то її негативний деморалізуючий вплив на дітей в умовах режиму царського самодержавства був безсумнівним для корінної великоросіянки, закинутої долею на Україну, як називала себе в статті Єфименко²². Ще раз вдаючись до авторитету Ушинського, вона зазначала: «Зрештою така школа в розумовому відношенні може лише затримати природний розвиток дитини, в моральному — зіпсувати душу майбутньої людини. До таких вражаючих своєю різкістю висновків приходив шановний педагог»²³.

Войовничим демократизмом, покладеним в основу статті про українську мову в народній школі, була пройнята й історична концепція Єфименко, яку вона розвивала у багатьох своїх працях з історії України, в тому числі й тих, які були надруковані на сторінках «Слова». Опублікування матеріалів Єфименко, як і творів визначних письменників-демократів — Г. І. Успенського, В. Г. Короленка, одного з найбільших соратників М. Г. Чернишевського в «Современнике» — М. О. Антоновича та інших, безперечно, відіграло певну роль у рішенні царських властей закрити «Слово», що було здійснено негайно після вбивства народовольцями царя Олександра II 1 березня 1881 р. Четвертий (квітневий) номер «Слова» був останнім. Близький за своїм ідейним спрямуванням до народників журнал, яким цікавився Маркс, перестав існувати.

Не виключена можливість того, що Маркс завдяки «Слову» ознайомився й з іншими опублікованими в журналі працями Єфименко, якот: «Трудовое начало в народном обычном праве», «Южнорусские братства», «Из истории борьбы малорусского народа с поляками». Вірогідність цього посилюється тим, що Єфименко як автора Маркс на той час уже знав, зустрічаючись з її працями на сторінках попередника «Сло-

²⁰ А. Ефименко. Малорусский язык в народной школе. «Слово», 1881, № 1, стор. 14.

²¹ Там же, стор. 18.

²² Див.: А. Ефименко. Малорусский язык в народной школе. «Слово», 1881, № 1, стор. 3.

²³ Там же, стор. 10.

ва» — журналу «Знание». Зберігся Марксів конспект деяких матеріалів першого номера «Знання» за 1874 р.²⁴, в якому була надрукована стаття Єфименко «Народные юридические воззрения на брак».

Праця О. Єфименко «Южнорусские братства» надрукована в 9, 10, 11 номерах журналу «Слово» за 1880 р. Отже, якщо Маркс конспектував «Очерки нашего пореформенного хозяйства» М. Даніельсона (конспект цей опубліковано в «Архиве Маркса и Энгельса», т. XII, стор. 118—120) не з окремого відбитку, а безпосередньо з десятого номера «Слова» за 1880 р., де ці нариси були надруковані, то він міг ознайомитись і з частиною вищезгаданої праці Єфименко. Цікаво, що на працю Єфименко «Южнорусские братства» відгукнувся і доповнив її новими матеріалами та узагальненнями М. Зібер — професор Київського університету, якого Маркс знав і поважав як талановитого популяризатора його «Капіталу»²⁵. Стаття М. Зібера «Еще о братствах» (по поводу статьи г. А. Ефименко «Южнорусские братства») опублікована в тому ж номері журналу «Слово», де було надруковано й статтю Єфименко «Малорусский язык в народной школе».

З документа, в якому зафіксована наявність в особистій бібліотеці Маркса відбитка статті Єфименко про українську мову, дізнаємося, що там же зберігалися всі три випуски «Сборника материалов об артелях в России», видані в Петербурзі протягом 1873—1875 рр. Більшу частину обсягу перших двох випусків збірника займала ґрунтовна історико-економічна праця Олександрі Єфименко «Артели Архангельской губернии»²⁶.

Скрупульозне, засноване на опрацюванні величезного фактичного матеріалу, дослідження, авторка якого виявила виразне прагнення подолати антиісторизм народницької ідеалізації общини, не могло не привернути уваги Маркса. Адже в 70-ті роки Маркс у зв'язку з роботою над третім томом «Капіталу» посилено вивчав економічні відносини в історії багатонаціональної і багатоукладної Російської імперії. Він, зокрема, цікавився різноманітними формами виробництва, заснованими на общинній власності²⁷. Не дивно, що основоположник наукового комунізму не залишив поза своєю увагою і працю Єфименко про артільні форми, застосовувані у різних промислах населенням Півночі Росії. Маркс навіть законспектував цю працю²⁸, а Енгельс використав її фактичний матеріал для спростування відірваних від реального життя теорій російських народників, коли писав, консультуючись з Марксом²⁹, свою знамениту працю «Про соціальне питання в Росії» (тут зустрічаємо і пряме загальне посилання на перший випуск «Сборника материалов об артелях в России», і конкретні згадки про промисли в Архангельській губернії, що їх так докладно описала Єфименко)³⁰.

Таким чином, на той час, коли Маркс одержав відбиток статті «Малорусский язык в народной школе», автор її був уже добре знайомий йому своїми іншими дослідженнями. Темою і змістом згадана стаття органічно впліталась у загальне коло політичних і наукових інтересів основоположників наукового комунізму, які, за характеристикою В. І. Леніна, «обидва знали російську мову і читали російські книги,

²⁴ Див.: Из черновой тетради К. Маркса. «Летописи марксизма», т. IV, М., 1927, стор. 56.

²⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 20.

²⁶ Див.: А. Єфименко. Артели Архангельской губернии. «Сборник материалов об артелях в России». Выпуск I. СПб., 1873, стор. 7—76; Выпуск II, СПб., 1874, стор. 1—174.

²⁷ Див.: Архив Маркса и Энгельса, т. XII, стор. IX—X; Воспоминания о Марксе и Энгельсе. М., 1956, стор. 309—310.

²⁸ Див.: Архив К. Маркса и Энгельса, кн. 4, стор. 405; Ф. Гинзбург. Маркс о Ткачеве. — «Группа «Освобождение труда». Сб. № 4, стор. 389—394.

²⁹ Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 34, стор. 3.

³⁰ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 519.

дуже цікавилися Росією, з співчуттям стежили за російським революційним рухом і підтримували стосунки з російськими революціонерами»³¹.

Соціальна і національно-визвольна боротьба народів Росії привертала особливо пильну увагу Маркса і Енгельса тим, що від її наслідків у значній мірі залежав дальший розвиток світового революційного процесу, оскільки царизм не тільки жорстоко придушував будь-які визвольні прагнення мас всередині країни, а й намагався відігравати ганебну роль жандарма Європи. Основоположники наукового комунізму були сповнені райдужної віри в могутні революційні сили народів Російської імперії. «Революція почнеться на цей раз на Сході, який був досі незайманою цитаделлю і резервною армією контрреволюції»³²,— писав Маркс у листі до Зорге 27 вересня 1877 р.

Внаслідок наполегливої праці над першоджерелами історії народів Росії Маркс став її всебічним знавцем, тому Енгельс мав усі підстави заявити після смерті свого великого друга, що він не знає нікого, хто б так добре, як Маркс, знав внутрішнє і зовнішнє становище цієї країни. Дуже цікавила Маркса визвольна соціальна і національна боротьба українського народу³³. В творчій спадщині Маркса (опублікованій і неопублікованій) залишилось багато важливих положень, висловлювань, характеристик, оцінок з різних проблем історії України.

SARBEY V. G.

THE WORK ON THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE PRIVATE KARL MARKS'S LIBRARY

Summary

In the private library of K. Marks there is the reprint of the magazine article by O. J. Yefimenko „Malorussian language at the people school“ (Spb., „Slovo“, 1881).

The private relations of K. Marks with the Ukrainian cultural workers, his work on the social-economic and historical investigations concerning the Ukraine are shown.

³¹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 12.

³² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 34, стор. 225.

³³ Див.: Євген Шабліовський, Віталій Сарбей. Маркс і джерела нашої історії. «Вітчизна», 1967, № 8, стор. 159—167.